

UOT 546 (811.86.87.22+811.86.22)

Bi₂Te₃-CoSe₂ SİSTEMİNİN FAZA TARAZLIĞININ VƏ ELEKTROFİZİKİ XASSƏLƏRİNİN TƏDQIQI

M.H.Şahbazov, A.Z.Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AZ 1001, Bakı, Ü.Hacıbəyov küç., 34; e-mail: adpu@azri.com

Fiziki-kimyəvi analiz metodları (DTA, RFA, MQA, eləcə də sıxlığın və mikrobərkliyin ölçülməsi) vasitəsilə (Bi₂Te₃)_{1-x} – (CoSe₂)_x sistemi tədqiq edilmiş və Bi₂Te₃ tərəfdən mikrodiagram qurulmuş, sistemdə bərk məhlul sahəsi təyin edilmiş və ərintilərin termoelektrik parametrləri ölçülmüşdür. Ərintilərin qəfəs sabitləri və keçiriciliyin tipi müəyyənləşdirilmişdir

Açar sözlər: peritektika, termoelektrik parametr, sinqoniya.

A₂^VB₃^{VI} tip birləşmələr və onlar əsasında yeni fazaların öyrənilməsi həm elmi, həm də praktiki cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir. Göstərilən birləşmələrdən Bi₂Te₃ və onun əsasında bərk məhlul ərintiləri yüksək effektivliyə malik termoelektrik material kimi aşağı temperatur intervalında tətbiq olunur [1-3]. Bu birləşmə romboedrik quruluşda kristallaşır, qəfəs sabitləri: a=4,31 A° ; c=30,20 A°, erimə temperaturu 861 K-dir. Qadağan olunmuş zolağın eni 0,35 eV, yükdaşıyıcıların qatılığı isə n=2,5·10¹⁹ sm⁻³ bərabərdir. Bu nöqtəyə nəzərdən bismut və kobaltın xalkogenidləri arasında kimyəvi qarşılıqlı təsir zamanı alınacaq mürəkkəb tərkibli fazalar və bərk məhlul ərintiləri maraq doğurur.

Əvvəllər bizim tərəfimizdən bismutun

xalkogenli birləşmələrinin iştirakı ilə olan bəzi sistemlər tədqiq edilmişdir [4]. Bi₂Te₃ – CoSe₂ sistemi ilk dəfədir ki, tədqiq olunur.

Hazırkı işin əsas məqsədi Bi₂Te₃ – CoSe₂ sisteminin Bi₂Te₃ əsasında bərk məhlul sahəsinin sərhəddinin təyini, sistemin Bi₂Te₃ tərəfdən hal diaqramı hissəsinin qurulması və Bi₂Te₃ əsasında bərk məhlul ərintilərinin termoelektrik parametrlərinin ölçülməsidir. Sistemin başlanğıc komponenti CoSe₂ haqqında aşağıdakı məlumatlar vardır: CoSe₂ birləşməsi 1211K temperaturda peritektik reaksiya ilə əmələ gəlir, kubik, FeS₂(C2) sinqoniyada kristallaşır. Qəfəs sabitləri: a=5.856 A° [5], elektrik keçiriciliyi 1·10⁶ om⁻¹·sm⁻¹, termo-e.h.q-sı – 20 mkV/K, qadağan olunmuş zolağın eni metallik, keçiricilik tipi-n, maqnit momenti 2.38.

TƏCRÜBİ HİSSƏ

Bi₂Te₃-CoSe₂ sisteminin başlanğıc komponentləri aşağıdakı təmizlikdə olan elementlərdən sintez edilmişdir: B3 (99.9990) təmizlikli bismutdan, 99.9000 markalı kobaltdan, 99.9990 təmizlikli tellurdan, elektrolitik 99.998 təmizlikli seləndən. Sistemin müxtəlif tərkibli ərintiləri isə Bi₂Te₃ və CoSe₂ liqaturlardan havası 0.133 Pa təzyiqinə qədər sorulmuş kvarts ampulada sintez edilmişdir. Sintez olunmuş ərintilər 350⁰-də 200 saat müddətində homogenləşdirilmişdir. Sonra isə Bi₂Te₃-CoSe₂ sisteminin ərintiləri fiziki-kimyəvi analizin kompleks metodları (DTA, MQA, RFA, eləcə də sıxlığın və mikrobərkliyin

ölçülməsi) vasitəsilə tədqiq edilmişdir. Diferensial termiki analiz NTR-73 markalı Kurnakov pirometrində aparılmışdır. Termocüt xromel-alümel götürülmüş və qızma sürəti 10 dər/dəq. olmuşdur.

Mikroquruluş analizi MİM-8 markalı mikroskopda aparılmışdır. Ərintilərin tərkibində fazaların sərhəddini aşkar etmək üçün zəhərləyici kimi C₂H₅OH + NaOH =2:1 və 1n.HNO₃ məhlulları götürülmüşdür.

Ərintilərin rentgenfaza analizi DRON-3 markalı rentgen difraktometrində aparılmışdır. Anod olaraq, Cuk_α – şüalanmasından və Ni – süzgecindən istifadə olunmuşdur.

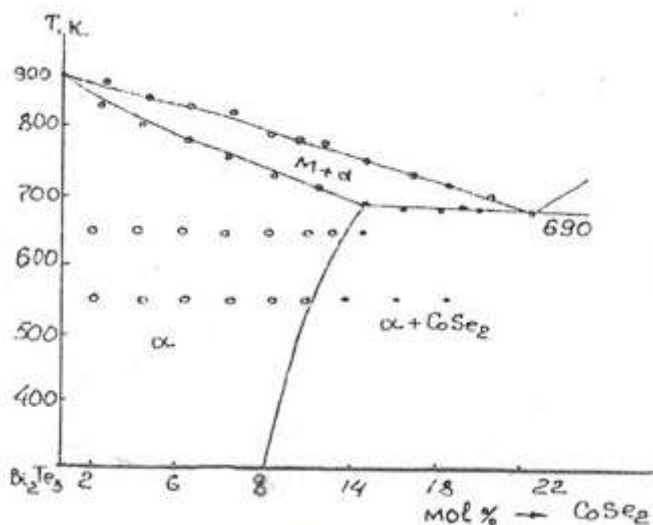
Mikrobərklik PMT-3 metalloqrafik mikroskopda ölçülmüşdür. Sıxlıq isə

piknometrik üsulla təyin edilmiş, doldurucu olaraq toluol götürülmüşdür.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Bi_2Te_3 - CoSe_2 sisteminin ərintiləri kompakt kütlə halında alınmış, havaya, suya və üzvi həlledicilərə qarşı davamlıdır. Onlar qüvvətli mineral turşularda (HCl , HNO_3) yaxşı həll olurlar. $(\text{Bi}_2\text{Te}_3)_{1-x} (\text{CoSe}_2)_x$ sistemindəki $x=0.00$; 0.02 ; 0.04 ; 0.06 ; 0.08 ; 0.10 ; 0.15 ; 0.20 ; 0.25 qiymətlərinə uyğun

ərintilər sintez olunmuş və məlum fiziki-kimyəvi metodlardan istifadə edərək, Bi_2Te_3 birləşməsi tərəfdən bərk məhlul sahəsi müəyyən edilmişdir. Termiki analizə əsasən $(\text{Bi}_2\text{Te}_3)_{1-x} (\text{CoSe}_2)_x$ $x<0.25$ sisteminin hal diaqramı qurulmuşdur (şəkil).

Şəkil. Bi_2Te_3 - CoSe_2 sisteminin Bi_2Te_3 tərəfdən hal diaqramı hissəsi.

Sistemdə bərk məhlul sahəsi 300K-də 8mol.% CoSe_2 olduğu halda, 690 K-də 15 mol.% CoSe_2 çatır. Göstərilən tərkibdən sonrakı ərintilər iki fazalıdır. Şliflənmiş nümunələrin səthində mikroquruluşa baxdıqdan sonra mikrobərklik təyin edilmişdir. Mikrobərklik tərkibdən asılı olaraq 92 kq/mm^2 (Bi_2Te_3 özü üçün) ilə 102 kq/mm^2 (8 mol.% CoSe_2) arasında artır, sonrakı nümunələrdə təxminən dəyişməz qalır. Kristal qəfəsinin sabitləri (parametrləri) hesablanmış və tərkibindən asılı olaraq azalaraq Veqard qanununa tabe olur. Romboedrik quruluşa malik olan Bi_2Te_3 birləşməsi üçün $a=4.26 \text{ \AA}$; $c=30.06 \text{ \AA}$ qiymətləri olan qəfəs sabitləri 8 mol.% CoSe_2 tərkibli nümunə üçün azalır. Qəfəs sabitlərinin azalması Bi atomu ilə Co ion radiuslarının fərqli olmasıdır.

Fiziki-kimyəvi analiz metodlarının nəticələri sistemin bərk məhlul sahəsini təsdiq edir. Termoelektrik parametrləri (α -termo-

e.h.q, σ -elektrikkeçirmə, $\alpha_{\text{üm}}$ -istilikkeçirmə) ölçmək üçün Bi_2Te_3 birləşməsi və 1,3,5,10 mol.% CoSe_2 tərkibli nümunələr ayrıca sintez edilmişdir. Alınmış nümunələrin termoelektrik xassələrini ölçmək üçün onlar xüsusi həndəsi formaya salınmışdır. Alınmış nəticələr cədvəldə verilmişdir.

Termoelektrik h.q-si tərkibdən asılı olaraq artdığı halda elektrikkeçirmə təxminən 3 dəfə azalır. İstilikkeçirmə də tərkibdən asılı olaraq azalır. Termoelektrik effektivliyi $Z=\alpha^2\sigma/\alpha$ ifadəsinə görə hesablamaq və hansı tərkibli nümunələrin daha cox Z-ə malik olduğunu müəyyən etmək olur. Qeyd edək ki, $Z=\alpha^2\sigma/\alpha_{\text{qəf}}$. (burada, $\alpha_{\text{qəf}}$ -kristal qəfəsin hesabına olan istilikkeçirmə) nəzərə alsaq, $\alpha_{\text{üm}} = \alpha_{\text{qəf}} + \alpha_{\text{el}}$ ifadəsindən $\alpha_{\text{qəf}}$ və α_{el} (elektronların hesabına olan istilikkeçirmə) hesablamaq lazımdır. $\alpha_{\text{el}}=LT\sigma$ olduğunu nəzərə alsaq, α_{el} - hesablamaqla $\alpha_{\text{qəf}} = \alpha_{\text{üm}} + \alpha_{\text{el}}$ ifadəsi hesablanmış olur.

(Bi₂Te₃)_{1-x}(CoSe₂)_x sisteminin tərkibdən asılı olaraq termoelektrik göstəriciləri (300 K)

Tərkib (Bi ₂ Te ₃) _{1-x} (CoSe ₂) _x	α , mK/V	σ , Om ⁻¹ sm ⁻¹	$\alpha_{\text{üm}}$, 10 ⁻³ kal/(sm ² ·san·k)	α_{el} , 10 ⁻³ kal/(sm ² ·san·k)	α_{qaf} , 10 ⁻³ kal/(sm ² ·san·k)	μ , sm ² /(V·san)	Keçiriciliyin tipi, n,p
0.00	210	2190	4.86	2.68	2.18	546	n
0.01	236	1580	4.63	2.56	2.07	420	n
0.03	278	1096	4.50	2.48	2.02	380	n
0.05	262	748	3.88	2.37	1.51	290	n
0.08	256	682	2.98	2.19	0.79	256	n

Cədvəldən göründüyü kimi α_{el} və α_{qaf} parametrləri tərkibdən asılı olaraq azalır. α_{qaf} -tədqiq etdiyimiz bütün nümunələrdə az qiymətlər alır.

$\mu = R_x \cdot \sigma$ ifadəsindən istifadə edərək tədqiq etdiyimiz nümunələr üçün yükdaşıyıcıların yürüklüyü (μ) hesablanmışdır və onun qiyməti tərkibdən asılı olaraq 546

sm²/(V·san) (Bi₂Te₃)-dən 256 sm²/(V·san) (8 mol.% CoSe₂) kimi azalır.

Bu isə yükdaşıyıcıların qatılığının dəyişməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Termo-e.h.q-nin işarəsinin dəyişməsinə görə keçiriciliyin tipi müəyyən edilmişdir. Bi₂Te₃ birləşməsi və onun əsasında nümunələr n-tip keçiriciliyə malikdir. Bu isə Bi və Co atomlarının oksidləşmə dərəcəsi ilə izah olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Гольцман Б.М., Кудинов В.А., Смирнов И.А. Полупроводниковые термоэлектрические материалы на основе Bi₂Te₃. М.: Наука. 1972. 334 с.
2. Банкина В.Ф., Абрикосов Н.Х. Структурные изменения в поликристаллических термоэлектрических твердых растворах халькогенидов Bi и Sb в зависимости от условий их получения и обработки. // ЖНХ. 2004. Т.9. № 4. С. 931.
3. Крестовников А.Н., Романцева Л.А., Куликова Г.А. и др. В кн: Термоэлектрические материалы. М.: МИСис. 1971. 235 с.
4. Hüseynova T.R., Seidova N.Ə., Şahbazov M.H. Bi₂Te₃ birləşməsi əsasında ərintilərin alınması və fiziki-kimyəvi xassələri. // Kimya problemləri. 2011. №1. s.128-130.
5. Диаграммы состояния двойных металлических систем. Том 2. /Под общей ред. акад. РАН Н.П.Лякишиева. М.: Машиностроение.1997. 1024 С.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФАЗОВЫХ РАВНОВЕСИЙ И ЭЛЕКТРОФИЗИЧЕСКИХ СВОЙСТВ СИСТЕМЫ Bi₂Te₃-CoSe₂

М.Г.Шахбазов, А.З.Мамедова

Физико-химическими методами анализа изучена система (Bi₂Te₃)_{1-x}(CoSe₂)_x и построена диаграмма состояния стороны на основе Bi₂Te₃. Определена область растворимости на основе Bi₂Te₃. Изучены термоэлектрические параметры сплавов в области твердого раствора на основе Bi₂Te₃

Ключевые слова: перитектика, термоэлектрические параметры, сингония.

**RESEARCH INTO PHASE EQUILIBRIUMS AND ELECTRO-PHYSICAL PROPERTIES
OF Bi_2Te_3 - $CoSe_2$ SYSTEM**

M.H.Shahbazov, A.Z.Mamedova

Using physical-chemical methods of analysis we have explored the system $(Bi_2Te_3)_{1-x}(CoSe_2)_x$ and built a state diagram to comply with Bi_2Te_3 . An area of solubility on the basis of Bi_2Te_3 has been identified; thermo-electric parameters of alloys in hard solution examined on the basis of Bi_2Te_3 .

Keywords: *peritectics, thermo-electric parameters, syngonia*

Redaksiyaya daxil olub 21.05.2012.